

PESA INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL STUDIES

*PESA ULUSLARARASI
SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ*
July 2018, Vol:4, Issue:2 Temmuz 2018, Cilt:4, Sayı:2
e-ISSN: 2149-8385 ISSN: 2528-9950
Journal homepage: <http://dergipark.gov.tr/pesausad>

Kitap Tanıtımı: Füsun Üstel,(2016) Makbul Vatandaş'ın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, (İstanbul) İletişim Yayınları, ISBN 9789750502811

Murat İNCE

Dr., muratince@sayistay.gov.tr

<https://doi.org/10.25272/j.2149-8385.2018.4.2.06>

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Geliş: 04 Nisan 2018
Düzeltilme Geliş: 23 Temmuz 2018
Kabul: 23 Temmuz 2018

ARTICLE INFO

Article History:

Received: 04 April 2018
Received in revised form: 23 July 2018
Accepted: 23 July 2018

© 2018 PESA Tüm hakları saklıdır

© 2018 PESA All rights reserved

GİRİŞ

Bu çalışmada, Füsun Üstel'in "Makbul Vatandaş'ın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi" adlı eserinin tanıtımı ve eleştirel bir değerlendirilmesine yer verilmektedir. Eserin ilk baskısı 2004 yılında, yedinci baskısı ise 2016 yılında yapılmıştır. Eser hakkındaki tanıtım ve değerlendirmeler, 2016 yılı baskısını esas almaktadır. 373 sayfadan oluşan eser, giriş ve sonuç bölümü hariç toplam üç bölümden oluşmaktadır. Eser bölümler sırasıyla şunlardır: "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın "İcad"ı", Tek Parti Döneminde "Okul"da Yurttaş Eğitimi, Çok Partili Demokrasi Yurttaşlığı.

Gelecek nesillerin inşasında son derece kritik bir öneme sahip olan vatandaşlık eğitimi, günümüz Türkiye'sinde de eğitim müfredatı, metodolojisi ve planlaması hakkında yürütülmekte olan güncel tartışmalarla akademik ehemmiyet ve hassasiyetini muhafaza etmektedir. Vatandaşlık eğitimi; kurumsal, eğitsel ve metodolojik unsurların yanı sıra ideolojik unsurları da bünyesinde barındıran ve ideal vatandaş profilinin oluşturulmasında can alıcı bir role sahip olan sosyolojik bir olgudur. Bu eğitimin temelini, kuşkusuz okullarda okutulması kararlaştırılan ders kitapları ve eğitim programları oluşturmaktadır. Füsun Üstel'in eseri, söz konusu eğitsel muhtevanın II. Meşrutiyetten günümüze tarihsel incelemesini yapmakta ve "makbul vatandaşın" üretiminde rol alan ideolojik saikleri gün yüzüne çıkarmaktadır. Eser, eğitim alanında kaleme alınmış orijinal bir çalışma niteliği taşımakta ve bu yönüyle yakın dönem eğitim tarihi incelemelerine çok önemli bir katkı sunmaktadır.

Türkiye'de vatandaşlık eğitimini, II. Meşrutiyetten günümüze özellikle ilk ve orta düzeyde okullarda okutulmuş olan ders kitapları ve çeşitli dönemlerde yürürlüğe konmuş olan eğitim programlarının ayrıntılı analizi ışığında değerlendirmeye alan Füsun Üstel, daha çok yakın dönem pedagoji tarihi incelemesi niteliği taşıdığı öne sürülebilecek olan bu eserinde, konuya spesifik bir tema çerçevesinde eğilerek siyaset sınıfı tarafından tasarılan "makbul vatandaş" profilinin Türk siyasal kültürüne mahsus zihniyet kalıplarını ele almakta ve bunların zaman içindeki dönüşümlerinin izlerini

sürmektedir. Kitapta sunulan son derece zengin alıntı dokusu ve bu dokuya getirilen açıklayıcı yorumlar, devlet katında siyasal konjonktüre bağlı olarak değişmiş olan makbul vatandaş profilinin panoramik bir resmini çizmektedir. Okura makbul vatandaş profilinin tarihsel içeriğindeki değişimlerle yüzleşme imkânı sağlayan Üstel, semptomatik bir okumaya tabi tuttuğu II. Meşrutiyetten 90'lı yılların sonuna uzanan yaklaşık yüz yıllık tarihsel bir kesiti, pek yabancı olunmayan bir dönemlendirme çerçevesinde incelemektedir. Bu dönemlendirmenin ana uğraklarını şöylece sıralamak mümkündür: Tebaadan vatandaşa geçişle karakterize olan 1908'den 1918'e uzanan II. Meşrutiyet yurttaşlığı dönemi, Cumhuriyetin erken dönemlerine egemen olan "millî" ve "yurtsever" vatandaş dönemi, tek parti yönetiminin tek yönlü kültürel seferberlik zihniyetinin yansıması olan 30'lı yılların militan yurttaşlık dönemi, çok partili yaşamın beraberinde getirdiği çok partili demokrasi yurttaşlığı dönemi ve son olarak 1980 sonrası vatandaşlık ve insan hakları söylemiyle birlikte ortaya çıkan "olağanüstü hal vatandaşlığı" dönemi.

Üstel'in vatandaşlık ya da yurttaşlık bağının naturasına çözümleyici bir perspektifle eğildiği bu çalışmasının tarihsel çerçevesini, sözü edilen bu dönemlendirme oluşturmaktadır. Bu kapsamda kitapta, vatandaşlık ya da yurttaşlık bağının içerik ve çerçevesini oluşturan ve tarihsel süreç içerisinde değişime uğramış olan siyasal alan-kamusal alan, beden-akıl-ruh, vatan-millet-devlet, vatandaşlığın toplumsal cinsiyet boyutu, medenilik-köylülük-yurtseverlik, ötekilik kurgusu, tehdit ve tehlike eksenli dayanışma ve insan hakları gibi kavram, değer ya da yüklenimler analiz edilmektedir. Üstel'in çalışmasının betimleyici bir çözümlemesine geçmeden önce, yazarın yakın dönem Türk siyasal hayatında vatandaşlık bağının anlam ve bileşenlerine ilişkin çözümlemelerine ışık tuttuğu anlaşılan iki farklı vatandaşlık kavrayışından söz etmekte yarar vardır. Bu kavrayışlardan ilkinin, daha çok Fransız geleneğinin temsilcisi olduğu sözleşmecî-siyasal vatandaşlık anlayışı oluşturur. Diğerini, Alman ulusunun inşa sürecinde ortaya çıkmış olan organik/toplulukçu vatandaşlık bağı kavrayışdır. Tarihsel süreç içerisinde özellikle aydınlanma sonrası birey-devlet ilişkilerinin kurgulanmasında ortaya çıkmış olan vatandaşlığa ilişkin bu iki farklı gelenek ve kavrayış, Üstel'in vatandaşlığa yaklaşımının iki temel siyasal/felsefi referans noktasını oluşturmaktadır. Başka bir deyişle Üstel, Türk siyasal hayatında görülen farklı vatandaşlık algılamalarını, bu iki temel referans noktasından hareketle çözümlemektedir. Okurun Üstel'in yaklaşımını çevreleyen bu referans çerçevesinin ayırtında olması, kritik bir önem taşımaktadır. Zira Üstel'in kitabında sergilenen eleştirel kavrayış, gücünü ve kuşatıcılığını, büyük ölçüde Fransız ve Alman vatandaşlık kavrayışları arasındaki bu kategorik/tarihsel/kurgusal ayırmadan almaktadır. Aşağıda, Üstel'in çalışmasının, kitapta izlenen sistematığe genel çizgileriyle sadık kalan betimleyici bir sunumu yer almaktadır. Kitap hakkındaki yorum ve değerlendirmelere bu çalışmanın sonuç kısmında yer verilmiştir.

II. Meşrutiyet: Tebaadan Vatandaşa Geçiş

II. Meşrutiyet döneminde "tebaa"dan vatandaşa geçiş sürecinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın ortalarından itibaren merkezi bürokratik devletin tahkimi doğrultusunda ortaya çıkan anayasal gelişmeler ve kanunlaştırma hareketleri bağlamında anlam kazandığını ifade eden Üstel, II. Meşrutiyet'in modern merkezi devletin yeni siyasal öznesi olan "vatandaş"ın inşasında "okul"a, özellikle de ilkökula önemli bir rol tanıdığını belirtmektedir (s. 30). Bu dönem modern anlamıyla "vatandaş" kavramının yalnızca inşa edildiği değil, aynı zamanda bu süreçte devletin okul aracılığıyla çocuk-vatandaş yetiştirme projesini de uygulamaya koyduğu bir dönemdir (s. 32). Dönemin Malumat-ı Medeniye ders kitaplarında Kanunu-i Esasi düzeninin, devletin siyasal ve kamusal alanının inşasında temel meşrutiyet zemini olarak sunulduğu, bu çerçevede oluşturulmaya çalışılan "yeni yaşam-yani insan" modeli ve bu modele dair vatandaşlık eğitiminde, hakimiyet-i milliye, yasalar önünde eşitlik, din ve inanç özgürlüğü, uhuvvet, ahlak eğitimi ve meşrutî yönetim gibi kavram ve değerlerin ön plana çıkarıldığı dikkati çekmektedir. Üstel'e göre dönemin kitaplarında yer alan vatandaş anlayışı birey-vatandaşa değil, topluluk-vatandaş anlayışına dayanmaktadır. "Vatandaş organik bir bütünün üyesi, ailenin bir ferdi olmaktadır"(s. 73).

Tebaadan vatandaşa geçişin ilk anını oluşturan "Hürriyetin ilanı"nın hemen ertesinde öğretim programlarına giren Malumat-ı Medeniye dersi, yeni rejimin ve bu anlamda yeni toplum projesinin

ihtiyaç duyduğu insan ve yurttaşın üretiminde önemli bir yere sahip olur. Bu dönemde, “modern bir kamusal-siyasal özne olarak yurttaşın üretimine damgasını vuracak olan pedagojik mühendislikte temel hedef, Meşrutiyet rejiminin kurumlarına bağlılığın telkini ve yeni toplum projesinin değerlerinin içselleştirilmesidir” (s. 319).

Kanun-i Esasi'nin getirdiği hak ve özgürlüklerin, Malumat-ı Medeniye kitaplarında “devr-i sabık” istibdadına karşı bir muzafferiyet alanı olarak sunulduğunu, bununla Meşrutiyet rejimi etrafında bir oйдаşma oluşturulmaya çalışıldığını ve bu oйдаşmada hürriyet, müsavat, uhuvvet ve adalet ilkelerinin özel bir yeri olduğunu belirten Üstel'e göre; “hürriyet ilkesi”, kitaplarda “Karanlık Çağ” olarak sunulan Abdülhamit rejimine karşı akılla aydınlanmış yurttaşın siyasal modernite içindeki eylem alanını belirler (s. 319-320). Yine yasalar önünde eşitlik ve fırsat eşitliği olmak üzere iki temelde kurgulanan “müsavat” ilkesi de yurttaşlar topluluğunun inşasında önemli bir yer tutar.

Ders kitaplarında ayrıntılarıyla sunulan hak ve görevler sistematiği (ve eşitleştirme operasyonu), toplumsal cinsiyet anlamında ayrımcı bir nitelik taşır. Kızlara mahsus ders kitaplarında, kızların, erkek yurttaşlığına “ev”den lojistik destek sağlamalarına yönelik bir pedagojik hedef izlenir.

Üstel'e göre siyasal modernitenin gerektirdiği modern bir kamusal alanın inşası, yurttaşlığın bir davranış mühendisliği temelinde ele alınmasını zorunlu kılmakta, “iyi insan-iyi yurttaş” kurgusu, seküler bir kamusal ahlakın inşasında ve yeniden üretiminde işlevsel bir öneme sahip olmaktadır. “Erdemli yurttaşlar, Meşrutiyet'in yalnızca hukuki değil, ama aynı zamanda ahlaki bir rejim (dolayısıyla da meşru) olmasının da güvencesidir. Söz konusu “iyi insan-iyi yurttaş” kurgusunda, akıl-ruh-ve bedene hâkimiyetle ifadesini bulan “itidal”, bir devrimle başarılmış Meşrutiyet'in, bir düzen (ordre) ve istikrar rejimi olmasına da imkân tanır” (s. 320).

Meşrutiyet'in “makbul” yurttaşı, toplumsal ve kamusal alandaki davranışlarını medenilik çerçevesinde düzenleyen bireydir, diğer bir deyişle meşrutiyet yurttaşından beklenen, davranışlarını aklın rehberliğinde düzenleyen bir “birey”e dönüşmesidir.

Kitaplarda ayrıntılı bir biçimde tarif edilen Meşrutiyet yurttaşlığının daha sonraki dönemlerle karşılaştırıldığında belki de en ayırt edici özelliğinin, ortak sorumluluk ve görevleri öne çıkaran Cumhuriyet yurttaşlığına karşılık, haklara ve eşit saygıya dayalı daha liberal (ve sivil) bir anlayıştan hareket etmesi olduğunu vurgulayan Üstel, Osmanlılık temelinde inşa edilmek istenen “Kanun-i Esasi yurttaşlığı”nın, bu anlamda anayasal bir yurtseverlik anlayışına imkân tanıdığına işaret eder (s. 321). Ne var ki, anılan bu anlayışın imparatorluğun dağılma süreci ve sıcak savaş koşullarının etkisiyle hızla zemin değiştirdiğine tanık olunur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecine girmesiyle birlikte vatanın temsilinde ve ona bağlı olarak değişen yurtseverliğin inşasında önemli farklılıklar gözlenir. 1908'den 1918'e giden süreçte vatanın ortak aidiyetin (Osmanlılık) topraksal çerçevesinde temsilinin, kitap yazarlarının ideolojik tercihlerini yansıtabilecek tarzda farklı okumalara imkân tanıyan bir retorikle verildiği gözlenir. Tüm Osmanlıların yerleşik oldukları siyasal coğrafyanın anlatımı olan “vatan-ı umumi” anlayışı, sözleşmecî/siyasal bir ulus ve yurttaşlık anlayışı temelinde sunulur. Bu anlayışın gerisinde İmparatorluğu bir arada tutma kaygısı saklıdır. “Ancak Balkan Savaşları'nın ulusal onurda yarattığı travma, arkadan vurulmuşluk duygusu ve geç milliyetçiliğin (Türkçülüğün) alelacele kotarmak zorunda kaldığı “vatan” anlayışı, yurtseverliğin tanımının bir olağanüstü hal yurtseverliği (ve çatışma dili) temelinde belirlenmesine yol açacaktır”(s. 322). Üstel'e göre bu anlayış, iki temel sonuç doğurur. İlki, yurtseverliğin en yüce dışavurum biçimi olan “hakk-ı hayatı vatan uğrunda feda etme”nin, nekrofil bir dayanışma duygusuna zemin hazırlamasıdır. İkincisi, İmparatorluk bakiyesi Türkler üzerinden inşa edilmek istenen bir organik ulus ve yurttaşlık anlayışıdır. Yine Üstel'e göre, böylelikle II. Meşrutiyet yurttaşlığı Cumhuriyet yurttaşlığının iki ana damarını yaratmış olacak ve “Fransızvari siyasal ulus (ve yurttaşlık) anlayışıyla Almanvari organik ulus yaklaşımının eşzamanlı birlikteliği, II. Meşrutiyet

okullarında öğretim görmüş Cumhuriyet pedagoglarının ileriki yıllardaki başlıca açmazını oluşturacaktır”(s. 322).

Cumhuriyet Dönemi Yurttaşlık Anlayışı

Üstel, Cumhuriyet dönemi yurttaşlık anlayışını, Cumhuriyetin erken dönemlerine egemen olan “millî” ve “yurtsever” vatandaş dönemi ve tek parti yönetiminin tek yönlü kültürel seferberlik zihniyetinin yansımaları olan 30’lu yılların militan yurttaşlık dönemi olmak üzere ikili bir ayırım üzerinden inceler.

Erken Cumhuriyet döneminde, Malumat-ı Vataniye ve Yurt Bilgisi kitaplarının ortaya koyduğu üzere, okulda yurttaş eğitiminin iki başat hedefe yönelik olduğu görülür. “Başka bir anlatımla Cumhuriyetin makbul yurttaş profili, bir yandan medenilik (civilite), diğer yandan ise yurtseverlik (civisme) eksenleri üzerinde inşa edilmek istenmiştir. Amaç, medeni ve yurtsever yurttaşın yaratılmasıdır”(s. 322). Bu yaklaşımda, vatandaşlığın hem sözleşmecî hem de organik içerimleri eşzamanlı olarak gözetilmeye çalışılmıştır. Üstel’e göre, kamusal alana ilişkin makbul davranış kurallarının yanı sıra, özel alana ilişkin davranış kurallarının tüm ayrıntılarıyla belirlenmesi ve telkinine dayalı davranış mühendisliğinin en belirgin sonucu, Türk siyasal kültürüne damgasını vuracak holistik bir kamusal alan kavrayışına imkân tanınması olmuştur.

1930’lu yılların tek parti yönetiminin kültürel seferberlik zihniyetiyle birlikte medeni yurttaşın profiline yeni unsurlar eklenir. Erken Cumhuriyet döneminin yurttaşlık algısıyla süreklilik oluşturan bu dönemde, siyaset sınıfı tarafından tasarılan medeni yurttaş profilinin temel özelliği, makbul yurttaşın sivil değil, ama militan olmasıdır. Üstel, bu militan parti-yurttaş profilinin her biri ayrı işlevlere karşılık gelen üç temel eksen olduğundan söz eder: Yurtseverlik, hak ve vazife sistematigi ve tehdit/tehlike algısı.

Sözü edilen bu iki dönemde (erken Cumhuriyet döneminden 1950’li yıllara kadar uzanan dönem), yurttaşlığın inşasına yönelik ilk ve orta öğretimde okutulan ders kitaplarında ortak bir biçimde paylaşılan paradigmatik yönelimleri şöylece özetlemek mümkündür;

- I. Yurttaşlık anlayışının toplulukçu bir yaklaşım temelinde kurgulandığı görülür. Üstel’e göre “bu yaklaşım, bir yandan yurttaşlığın, kültürel/etnik bir toplulukla (Türklük) olan ilişkisi temelinde kurgulanmasında, diğer yandan da toplumu oluşturan yurttaşların tümünün, tanımlanmış ve değişmez bir “iyi yaşam” tasavvurunu paylaştıkları iddiasında ortaya çıkar” (s. 324).
- II. Yurttaşlığın inşasında temel aktörün yurttaş değil, ama ulus olduğu gözlemlenir. Üstel, topluluğun ölçeğini ulusa dayandıran bu anlayışta, kültürel/etnik bir temsilin söz konusu olduğuna işaret eder.
- III. Yurttaş, Cumhuriyet’le ifade bulan ortak bir siyasal projenin parçası olmaktan çok (ya da yanı sıra), kültürel etnik bir topluluğun parçası olarak kurgulanmıştır.
- IV. Siyasal sınıf tarafından kurgulanan köy, kasaba ve kent temsili, yalnızca yurttaşla ilişkin değil, ama aynı zamanda (romantik) bir volka ilişkin de bir tanımlama ve denetleme kaygısını ortaya koyar. “Çok kültürlü ve çok inançlı heterojen bir Anadolu gerçekliği karşısında kitaplarda yer alan tek biçimli (ve kimliksiz) bir köylü ve kentli tasarımı, inşa ve konsolidasyon sürecindeki Türk ulus-devletinin kültürel asimilasyon politikasını özetler” (s. 326).

Kısacası, “Cumhuriyet’in 50’li yıllara kadar süren resmi yurttaş profili, özel alan ile kamusal alan arasında ayırımın yokluğu anlamında holistik bir yurttaşlık anlayışına dayanmaktadır. Bu yurttaşlığın temelinde etnik/kültürel bir aidiyet duygusu yatmaktadır. Söz konusu yurttaş, refleksleri açısından sivil değil, ama militan yurttaştır. Yurttaşlar arasındaki sosyal bağların belirli bir iyi yaşam anlayışına ve ortak yararı paylaşmaya dayanması nedeniyle toplulukçu bir yurttaşlıktır. Devletleştirilen bu yurttaşlık, veri kurum ve kurullarla ve bürokratik bir milliyetçilikle uyum içinde yaşamak anlamında apolitiktir. Zira, devlet tarafından kurgulanan kamusal alan nötr ve steril bir alandır” (s. 327).

Çok Partili Demokrasi Yurttaşlığı Dönemi

Çok partili hayata geçiş, demokratik düzenin aktörü olan yurttaşın yeniden tanımlanmasını gerektirmiştir. Bu yeniden tanımlamada paternalist, denetleyen devletten hukuk devleti kavramına geçiş önemli bir yer tutar. Yurttaşın devlet karşısındaki temsilinin, giderek haklar taşıyıcısı yurttaş ve devletin bu alandaki sorumluluğuna doğru kaydığı gözlenir. Bu dönemde demokrasiye yapılan vurgu ve siyasal partilerin demokrasinin vazgeçilmez unsuru olarak sunumu, tek parti dönemine egemen olan solidarist-korporatist temanın, yerini, bireyin siyasal ve ekonomik bir aktör olarak ön plana çıkarıldığı liberal bir anlayışa bıraktığını gösterir (s. 270-277).

Üstel, 1948 tarihli İlköğretim Programı ve özelde Yurttaşlık Bilgisi dersine ayrılan bölümden hareketle yaptığı çözümlemede, çok partili hayata (ya da demokrasiye) geçişin, tek parti döneminin holistik ve militan parti-yurttaşlığına gerçek anlamda alternatif bir yurttaşlık anlayışının inşası kaygısı taşımadığı tespitinde bulunur. Zira Üstel'e göre; "Çok partili hayata geçişin, Yurttaşlık Bilgisi kitaplarına başlıca girdisi olan demokrasi ünitesinin, geçmiş dönemin ders kitaplarının hemen her satırına sinen tek parti zihniyetiyle önemli bir kopuş gerçekleştirme niyetine rağmen, demokratik bir yurttaşlık perspektifinin inşası açısından radikal bir katkı sağladığını söylemek güçtür" (s. 250).

1950'lerden itibaren, etno-kültürel yurttaşlık anlayışından Misak-ı Milli sınırlarıyla yetinen bir siyasal yurttaşlık anlayışına geçişe tanık olduğunu, bu dönem içinde yayımlanan Yurttaşlık Bilgisi kitaplarında yurttaş profilinin, özel alan ile kamusal alan arasına belirli bir mesafe koymuş, bağımsızlaşma ve özerkleşmesini bir oranda da olsa gerçekleştirmiş bireye dayandığını kaydeden Üstel, bu dönemde yurttaşlığın, milliyetle olan zorunlu bağlarından özgürleşirken, katılımcılık anlamında beklenen dönüşümü geçirmediğini tespit eder. Zira, "Yurttaş, kamusal-siyasal özne olarak klasik üçlemenin sınırları içinde kalır. Yurttaştan beklenen, seçimlerde oy verme, askerlik yapma ve vergi ödemek görevlerini yerine getirmesi, epizodik yurttaşlıkla yetinmesidir. Başka bir anlatımla, etnisist-kültüralist göndermelerden önemli ölçüde arındırılan yurttaşlık, bu kez de steril yurttaşlık anlatılarına ve pozitif hukuk kurallarına adeta hapsedilmiştir" (s. 327).

1980 Sonrası Vatandaşlık ve İnsan Hakları Söylemi

1980'li yıllarla birlikte hâkim kılınmak istenen "makbul yurttaş" profili, 12 Eylül zihniyetinin ve bir olağanüstü hâl yasası olan 1982 Anayasası'nın kurguladığı, birey-toplum-devlet sistematiğinin belirleyiciliğinde anlam kazanır. Bu dönemi olağanüstü hâl vatandaşlığı dönemi olarak tanımlayan Üstel, 1980'lerle birlikte, 1940'ların sonuna kadar hâkim olan "militan yurttaşlık" algı ve söylemine bir geri dönüşün söz konusu olduğunu öne sürer. 1982 Anayasası'nın kurguladığı birey-toplum-devlet sistematiğinin "temel özelliği, Anayasa'nın, devlet karşısında toplumun ve birey-yurttaşın haklarını kısıtlayıcı niteliğidir. Başka bir anlatımla hakkın öznesi, öncelikle devlettir" (s. 278-279).

1980 sonrası ders kitaplarında, 12 Eylül ruhuna uygun bir endoktrinasyon pedagojisinin sürdürülmeye çalışıldığı gözlenir. Üstel'e göre, bu ruhun temel özelliğini siyasal ve sosyal muhafazakâr bir ideolojiye dayanan "düzen ve güvenlik" anlayışı oluşturur. 12 Eylül'le birlikte, 1950 sonrasının sözleşmeci olma iddiasındaki yurttaş kavrayışından yeniden etnisist-kültürel bir anlayışa yönelinmiş olması, 1980'lerin resesif yurttaşlık tasavvurunun bir diğer olumsuz boyutunu yansıtır.

Okulda yurttaşlık eğitimi, 1980'lerin ikinci yarısından itibaren yeni bir evreye girer. 12 Eylül ruhunun öğretimdeki yansıması olan Vatandaşlık Bilgileri ders kitaplarında, yurttaşlar arasındaki çözüldüğü düşünülen tutunumun ve siyasal istikrarın yeniden tesisi için yeni bileşenlere başvurulduğunu gözlemek mümkündür. Üstel'e göre, söz konusu bileşenlerden ilkinin, "Müslümanlık" ortak paydası oluşturmaktadır. Vatandaşlık Bilgileri kitaplarında milleti oluşturan maddi unsurlara "dil" ve "ırk"ın yanı sıra din unsurunun da eklenmesi olgusundan hareket eden Üstel, bu durumu özcü-kültüralist yurttaşlık yaklaşımının "biz-onlar" çerçevesinin daha da daraldığının açık bir ifadesi olarak yorumlamaktadır. Zira yurttaşlar topluluğunun muhabbet ve hoşgörüsünde, birlik ve beraberlik duygusunun pekişmesinde "dindarlık"tan yarar umulmaktadır. "Kitaplarda "millet unsurları" arasında yer alan "ırk" ise, bir yandan "sağlıklı toplum" (ya da homojen) söyleminin önemli bir parçasını

oluşturur. Diğer yandan da 12 Eylül sonrasında apolitikleştirilmek istenen topluma sunulan bir zihinsel seferberlik unsuru olarak ortaya çıkar” (s. 327-328).

1980 sonrası vatandaşlık kavrayışının başka bir boyutunu, erken Cumhuriyet dönemi militan yurttaş profilinin, bu kez boyutları ve aktörleri genişlemiş ve ayrıntılandırılmış bir tehdit ve tehlike algısına karşı seferber edilmesi oluşturur. İç ve dış düşmanlara yapılan atıflar eşliğinde, gerçek ya da potansiyel bir tehdit ve tehlike temasından/söyleminden hareketle sürekli bir teyakkuz ruhunun egemen kılındığı böylesi bir paranoid dünya tasarımı, Üstel'in deyişiyle bir “olağanüstü hal” yurttaşlığının (ve yurtseverliğinin) telkin edilmekte olduğu görülür. 90'lı yılların, başka bir deyişle soğuk savaş sonrası yılların insan hakları söylemiyle birlikte, vatandaşa aşılana bu olağanüstülük telkininde belli bir yumuşama gözlenir. Ne var ki bu durum, ders kitaplarında milliyetçi reflekslerle tasarımılanan makbul yurttaş profilinin şizofrenik bir dengede tutulmaya çalışılmasını önlemeyecektir. Yeni dönem vatandaş profilinde, “insan hakları dili ile milliyetçilik dili arasındaki yapısal çatışmadan galip çıkan ise, “milli güvenlik” yurttaşlığı olacaktır” (s. 309).

Üstel, Cumhuriyet döneminde okulda yurttaş eğitiminin başlıca iki tanımlayıcı anı olduğundan söz etmektedir. Ona göre bu iki an, erken Cumhuriyet döneminde ulus-devletin inşasına, 1980'lerde ise, ulus-devletin yeniden konsolidasyonu sürecine denk düşer. “Özcü-kültüralist toplum temsili ve yurttaşlar topluluğu anlayışı, her iki “an”da da makbul yurttaş profilinin belli başlı unsurlarını ve eylem menziline belirler. Söz konusu yurttaşlığın en temel özelliği, sivil ve katılımcı boyutlarının eksikliği, pasif bir itaati ve konformizmi hedeflemesidir. Bu anlamda 1990'ların sonunda, Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi dersi bağlamında “okul”da yurttaş eğitime eklenen insan hakları boyutu, milli güvenliğe odaklanmış Türkiye tasarımıyla demokratik, katılımcı ve sivil bir yurttaşlığın tüm unsurlarıyla ortaya çıkmasına imkân tanımaz” (s. 328).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Yukarıda genel çizgileriyle özetlenen Üstel'in kitabının yorum ve değerlendirmesine geçmeden önce, kitapta doğrudan verilmeyen ancak satır aralarında netlikle okunabilen iki farklı vatandaşlık tasavvurunun ideal tipik bir betimini vermeye çalışacağız. Başlangıçta da belirttiğimiz üzere, Üstel'in çalışmasının eleştirel bir analizi için kritik bir önem taşıyan bu tasavvurlar, aralarında daha çok kategorik bir ayrımın bulunduğu söz etmenin mümkün olduğu, iki ayrı geleneğin temsilcisi konumundaki Fransız ve Alman vatandaşlık kavrayışlarına karşılık gelmektedir.

Fransızvari vatandaşlık kavrayışında birey-vatandaşın devletle olan bağı, sözleşmecî/hukuksal bir içerik taşır. Burada vatandaşlık bir üst kimliğe hukuksal ve siyasal anlamda bağlı olmakla tanımlı olduğundan, millet ya da vatan kavramı gibi daha çok ortak değerlerin paylaşımına göndermede bulunan organik/manevi/duygulanımsal bağlılık değerleri ikincil bir nitelik taşır. Birey ile devlet arasındaki vatandaşlık bağı, bir sözleşmeyle kurulmuştur, dolayısıyla bu sözleşmenin yeri geldiğinde birey-vatandaş lehine bozulabilmesi ve devlet tekelindeki siyasal gücün haklı sebeplerle sınırlandırılabilmesi zımni bir olasılık taşır. Bu tür bir vatandaşlık tasavvurunda paylaşılan ortak değerler alanına kuvvetli bir vurgu yapılmamış olduğundan, vatandaşlık bağının gücü bireyin ahlaki olgunluğu, erdemliliği temelinde kurgulanır. Vatandaşın bireysel ahlaki olgunluk ve medenilik derecesi, vatandaşlık bağının meşruiyetinin de temel belirleyicisi olmaktadır. Bu yaklaşımın siyasal topluma içkin bulunan sınıfsal, etnik, dinsel ve benzeri ayrımlar konusunda unutkan bir zihniyeti içerdiği dikkati çekmektedir. Zira siyasal toplumda verili bulunan sınıf benzeri kimi yapısal ayrım ya da farklılıkların uzlaştırılmasının toplulukçu/organik olanakları dışarıda tutulmakta, bunun yerine bireysel erdemlilik gibi içsel olanakların seferber edilmesine vurgu yapılmaktadır. Bireysel-vatandaşın ahlakilik ya da erdemliliğinin gerilemesi ölçüsünde vatandaşlık bağının da gücünü yitirmesinin imkân dâhilinde olması, Fransızvari sözleşmecî/siyasal vatandaşlık kavrayışının zayıf yanını oluşturmaktadır. Vatandaşlık bağının salt sözleşmecî/hukuksal bir bağlamda kurgulanması, bireysel erdemlilik dışında organik bir muhteva taşımayan biçimsel ilişkilerin tek başına birey-toplum-devlet ilişkilerini belirlemesini beklemek anlamını taşır. Bu da her an dağılmaya yüz tutabilecek zayıf bir toplum figürasyonu demektir.

Alman geleneğine mahsus organik/toplulukçu vatandaşlık kavrayışında, Fransızvari vatandaşlık kavrayışının aksine vatandaşlık bağının temel aktörü birey-vatandaş değil, milli birlik ve beraberliğin en yüksek düzeydeki ifadesi olan millettir. Milletın sözleşmecı ulus yaklaşımından uzak bir çerçevede, Almanvari *völkisch* anlayışı çerçevesinde kurgulanması söz konusudur. Millet ya da yurttaşlar topluluğu, genetik ve kültürel özellikleri nedeniyle tarihsel köken iddiasında birleşen, bu anlamda “doğal” bir dayanışma içinde bulunan bir topluluktur. Vatandaşların ortak bir biçimde paylaştığı dil, din, ırk gibi maddi unsurlar ile tarih ve kültür birliği gibi manevi unsurlar büyük önem taşır. Devlet, milli birlik ve beraberliğin dışsallaşmış bir biçimidir ve bu devletle kurulan vatandaşlık bağı öncelikli ve özellikli olarak vatandaşın organik bir ulusa olan bağlılığının bir dolayımıdır. Hegel’i yansılayacak bir biçimde ifade edecek olursak, Devlet organik tinin realizasyonudur. Alman geleneğinde vatandaşlık bağının gücünü, ulusu bir arada tutan ya da tutacak olan organik/cemaatçi unsurların uygunluk derecesi tayin eder. Yurttaşlığın içselleştirilmesi, bireysel erdemliliğin özerk ahlaki alanına terk edilmemiş bulunduğundan, bu içselliğin yaratılması yurtseverliğin patetik gerilimlerindeki potansiyellere bağlıdır. Böylesi bir patetizmin yetersiz kaldığı alanlarda da, devlet cemaatçiliğinin *volku* (halkı) seferber edebilme yeteneği gündeme gelir. Tüm yurttaşlar organik bir bütünün ayrılmaz bir parçası olduğuna göre, bireylerin devletle kurduğu yurttaşlık bağının sözleşmesel bir nitelik taşıması mümkün değildir. Bu bağ her şeyden önce ve daima romantik bir nitelik taşır. Alman romantik ulusçuluğunun bir dışavurumu olan organik/toplulukçu vatandaşlık anlayışının özcü-kültüralist yaklaşımı, birey-toplum-devlet ilişkilerinin siyasal görünümünü ihmal eder. Siyasal toplumu holistik bir biçimde kurgulamaya imkân veren bir mizansenı içermesi, bu yaklaşımın sahip olduğu en önemli sakıncayı ifade eder.

Yukarıda özet bir biçimde ayırt edici unsurlarını vermeye çalıştığımız Fransız ve Alman vatandaşlık kavrayışları, vatandaşlık bağına ilişkin birbirinden belirgin bir biçimde ayrılan iki farklı eşik değeri temsil etmektedir. Bu iki eşik değer arasındaki kutupsal karşıtlık, tarihsel bir içerik taşımaktan çok saymaca bir nitelik taşır. Tarihsel süreç içerisinde vatandaşlık bağı ne mutlak bir biçimde sözleşmesel bir bağlamda, ne de mutlak bir biçimde organik/toplulukçu bir bağlamda kurulabilmiştir. Tarihsel incelemeler bize bu iki farklı geleneğin farklı ülkelerde değişken çeşitlikteki bir birleşimle ortaya çıktığını göstermektedir. Fransızvari sözleşmecı vatandaşlık bağı, birey-toplum-devlet ilişkilerini zayıf bir temele oturtur. Buna karşılık Almanvari organik vatandaşlık bağı birey-toplum-devlet ilişkilerini holistik bir çerçeveye oturtur. İlkinde zayıf toplum kurgusu olarak baş gösteren sakınca, ikincisinde bireysel-tikel olanın aleyhine olarak gelişen aşırı derecede güçlü devlet-toplum kurgusu (holizm tehlikesi) olarak kendini gösterir. Her iki sakıncayı gidermenin kuramsal ya da pratik bir olanağının var olup olmadığı yanıtı aranması gereken bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Başka bir deyişle, iki farklı kutupsal eşik değeri temsil eden Fransız ve Alman vatandaşlık bağı kavrayışlarının ışığında, ideal bir vatandaşlık bağının unsurlarının normatif bir betimlemesini yapmak ne ölçüde olanaklıdır? İşte asıl yanıtı aranması gereken temel soru budur. Bu soruyu yanıtsız bırakmak, vatandaşlık bağının unsurlarına ilişkin çözümlerinin normatif çerçevesini askıda bırakan eklektik bir yaklaşımın kusurlarını beraberinde getireceğinden, sözü edilen bu çözümlerinin metodolojik bir çıkmaza sürüklenmesi de kaçınılmaz olacaktır.

Üstel’in kitabında benimsediği yaklaşımın böylesi bir eklektisizm ya da metodolojik çıkmazla malul olduğunu söylemek istemiyoruz. Satır aralarından netlikle okunabildiği üzere Üstel, vatandaşlık kavrayışının kurucu unsurlarının ideal bileşimini Fransız ve Alman geleneğinin, bir diğer deyişle sözleşmecı ve organik kavrayışların ahenkli bir bağdaşımında görmektedir. Buna göre vatandaşlık bağının ideal çerçevesi, hem sözleşmecı hem de organik içerimleri olan siyasal-toplumsal bir bağlamda (demokratik sivil yurttaşlık bağlamında?) kurgulanmalıdır. Ama yine de Üstelin yaklaşımında olması gerekene ilişkin böylesi makbul(?) bir bileşimin normatif çözümlenmesi eksikliğini hissettirmekte ve bu durum da yazarın “makbul vatandaş” profilinin Türk siyasal kültürüne mahsus zihniyet kalıplarını ele alışında pragmatik bir yöneme başvurduğu izlenimine yol açmaktadır.

Makbul vatandaş profilinin normatif bir çözümlenmesinin eksikliğinin yanı sıra, Üstel'in kitabında varlığını hissettiren eleştiriye değer bir ikinci hususun yazarın sergilediği üslup kararsızlığı olduğu söylenebilir. Yazarın kitabında izlediği akademik yaklaşım çoğu zaman betimleyici, yer yer de yorumlayıcı bir karakteristik taşımaktadır. Sergilenen bu üslup kararsızlığı, kimi yerlerde Weberyen üslubu çağrıştıran yorumların metne ikinci bir doğa gibi ilişmesine neden olmakta, buna akademik betim ve yorumların geçiş çizgilerinin birbirine karışmasına yol açan metodolojik belirsizliğin eklenmesiyle birlikte okurda farklı metinlerle karşı karşıya olduğu izlenimi uyandırılmaktadır. Yazarın kimi yerlerde aşırı genelleşici bir nitelik taşıdığı göze çarpan bazı çıkarımları, şayet okurda totolojik bir çıkarımla karşı karşıya olduğu izlenimi bırakmıyorsa, bunun sebebi bu çıkarımların özetle sunulmuş olması değil, aksine bu çıkarımların çoğu zaman yerinde bir retorik ulamlamayla yerini betimsel alıntılarının zengin dokusuna bırakmış olmasıdır. Başka bir deyişle, şayet Üstel'in kitabında farklı okumalara imkân veren zengin bir alıntı dokusuna yer verilmemiş olsaydı, kararsız bir üslup sergileyen normatif çözümlenmelerinin totolojik karakterinin kendini kolaylıkla ele verebileceğini söylemek pekâlâ mümkün olabilirdi.

Üstel'in Türk siyasal hayatında makbul vatandaşın zihinsel kalıplarını incelediği eserinde, yorum ve çıkarımlarına dayanak oluşturan tarihsel muhteva, Türk eğitim tarihinde çeşitli dönemlerde yurttaşlık ya da vatandaşlık eğitiminde okutulmuş olan Malumat-ı Medeniye, Malumat-ı Vatanîye, Yurt Bilgisi, İnsan Hakları ve Vatandaşlık Eğitimi gibi ders kitapları ve bu ders kitaplarının eğitsel çerçevesini oluşturan ilk ve orta düzey eğitim programlarıyla sınırlıdır. Üstel'in bu serimlemesinde, çeşitli dönemlerde vatandaşlık eğitimine egemen olmuş olan eğitsel kalıpların, vatandaşlık bağının siyasal/zihinsel kalıplarını büyük ölçüde ele verdiği/vereceği iddiası gizlidir. Kitapta sunulan eğitsel muhtevanın vatandaşlık bağının siyasal/zihinsel kalıplarının çözümlenmesinde ciddi bir tarihsel referans çerçevesi sunduğuna kuşku olmamakla birlikte, sözü edilen bu eğitsel muhtevadaki değişimin, vatandaşlık bağına ilişkin tarihsel/siyasal değişimin tahlili için yegâne referans çerçevesi sunabileceğini söylemek güçtür. Başka bir deyişle, Üstel'in kitabında sunulan eğitsel muhtevanın, makbul vatandaşın zihinsel kalıplarının siyasal çözümlenmesine, ancak bir ihtirazi kayıt altında ışık tutabileceğini söylemek mümkündür. Zira Üstel'in kitabı vatandaşlık bağına ilişkin bir siyasal tarih incelemesi olmaktan çok, yakın dönem spesifik bir pedagoji tarihi incelemesidir. Ne var ki, Üstel'in kitabında böylesi bir ihtirazi kaydın izine rastlamak mümkün değildir. Bu durum, Üstel'in kimi çıkarımlarını totolojiye yaklaştıran başka bir sakıncaya işaret etmektedir.

Üstel'in vatandaşlık çözümlenmelerinde dikkati çeken bir başka nokta, vatandaşlık bağının taraflarından biri olan devlet ya da siyasal yönetime kurucu bir iradecilik izafe etmesidir. Üstel'in kitabında "vatandaş/yurttaş" ve "inşa" kavramlarının sıkça bir araya gelmiş olması bir rastlantıdan ibaret olmasa gerektir. Bununla sanki vatandaşlık bağı ya da profilinin sürekli devlet ya da siyaset sınıfı tarafından tasarımı olduğu anlatılmak istenmektedir. Bu anlamda, Üstel'in yorumunda vatandaş, karşımıza sürekli birileri tarafından "inşa" edilen ya da "kurgulanan" edilgen bir varlık olarak çıkmaktadır. Esasen Üstel, makbul vatandaş profilini, bu vatandaşın kabul edilebilirliğini nihai olarak tayin eden hegemonik bir sürecin belirleyiciliğinde resmetmeye çalışmaktadır. Vatandaşlığı daima tek taraflı bir kurgulama ya da inşa sürecinin bir yan ürünü/çıktısı olarak ele alan bu anlayışın kökeninde, geniş anlamda bir iktidar/hegemonya çözümlenmesi yapma kaygısının yer aldığı söylenebilir. Ne var ki, kitapta incelemeye alınan eğitsel muhtevayı hegemonik bir projenin salt çizgisel bir yansıması olarak algılama sakıncası taşıyan bu anlayış, devleti, son tahlilde ideolojik bir aygıt, bu aygıtı geçici olarak kullanan siyasal yönetici sınıfı da faal bir özne olarak sunmaktadır. Neredeyse belirlemeci bir genellemenin eşliğinde iz sürdüğü söylenebilecek olan böylesi bir anlayışın, indirgemecilikle arasında sadece küçük bir "inşa" aralığının bulunduğu gözden kaçırılmaması gereken kritik bir noktadır. Bununla birlikte, Üstel'in devlete ya da siyasal yönetici sınıfa kurucu bir iradecilik izafe ettiği bu yaklaşımında, Türk siyasal hayatının olgusal gerçeklerinden hareket edildiği savı öne sürülebilir. Şayet Üstel'in yaklaşımı bu anlamda doğrudan Türk siyasal hayatının gerçeklerini yansıtan bir nitelik taşıyorsa, bu durumda vatandaşlık bağının sosyolojik gerçekliğinden soyutlanarak ele alınışını mümkün hale getiren bir sakıncaya, başka bir deyişle Türk siyasal hayatında vatandaşın asli olarak devlet tarafından üretildiği şeklindeki bir totolojiye sürüklenmemiz kaçınılmaz olacaktır. Kısacası, Üstel'in Türk siyasal

hayatına mahsus vatandaşlık algılamalarına ilişkin çözümlerinin, ancak araştırmasında yer verdiği çoğunlukla pedagojik nitelikteki bulguların sosyo-kültürel bulgularla desteklenmiş olmaları kaydıyla, bize Türkiye’de makbul yurttaş profilinin doğru bir sunumunu verebileceğini düşünmekteyiz.

Yukarda değinilen tüm normatif ve metodolojik kusurlarına karşın Üstel’in kitabı, Türk siyasal hayatında makbul vatandaş üretimine egemen olmuş olan zihinsel kalıpların okur tarafından tüketici olmayan ve farklı okumalara imkân veren bir çözümlenme çerçevesi içinde alımlanmasına imkân tanımaktadır. Bu anlamda yazarın takındığı normatif tutukluk, (özgürleştirici) retorik bir tercihi yansıtır olabilir. Şayet bu doğrudur, yukarıda betimsel bir incelemesini sunmaya çalıştığımız Üstel’in bu kitabı, karşımızda, yakın dönem Türk siyasal hayatında makbul vatandaş üretimine egemen olmuş olan zihinsel kalıpların -spesifik bir eğitsel muhtevayla sınırlı- tarihsel bir incelemesi olarak durmaktadır, daha fazlası değil.